

Srđan Bogosavljević

Drugi svetski rat – žrtve. Jugoslavija¹

1. Uvod

Jugoslavija je, u granicama Kraljevine Jugoslavije pre Drugoga svetskog rata, bila među nekoliko zemalja najvećih stradalnika rata, ratnih razaranja i genocida. Zato čudi nemaran odnos prema žrtavama rata,² za koji bi se mogli naći politički motivi, ali ne i opravdanja. U činjenici kako nije ni pokušano da se u jedinome popisu žrtava rata prikupe podaci i o izvršiocima zločina, može se sagledati deo motiva tadašnjeg rukovodstva prethodne Jugoslavije: jedva smirene međunacionalne netrpeljivosti, koje su za vreme rata kulminirale, nije trebalo ponovo pokretati i stavljati u prvi plan. Tako odlagani ozbiljna analiza ratnih žrtava, sastavljanje spiska stradalnika, pa i identifikovanje krivaca i na najnižem nivou te, naravno, njihova osuda stvorili su prostor za manipulaciju i preterivanja.

¹ Rad je nastao u sklopu istraživačkog projekta *Traume i katarze u srpskom narodu* i bio je predmet diskusije istraživačkog tima 31. oktobra 1994. godine, a potom je i publikovan (Nerasvetljeni genocid, u: *Srpska strana rata*, ur. N. Popov, Beograd, 1996, 159-170). Ovde su prezentirani osnovni nalazi.

² Pod terminom *žrtve rata* se podrazumevaju samo ubijeni i umrli u toku rata. *Žrtve rata*, *žrtve* i *stvarni gubici* se koriste kao sinonimi i ne obuhvataju ranjene ili na drugi način fizički povređene osobe (iako su i one nesporne žrtve rata).

Nije nemoguće, u krajnoj liniji, posmatrati i nedavni sukob kao nastavak rata 1941-1945. godine, jer se i najviše žrtava i najbrutalniji obračuni javljaju i dešavaju na približno istim prostorima. Istovremeno, ako i nije pokretačka snaga rata, onda je svakako važan deo motivisanja masa za najnoviji rat odmazda za nekada učinjeno i strah od ponavljanja genocida (ma kako taj strah bio opravdan ili neopravdan).

Otvaranje rasprave sada, pa i pre par godina, kada je ona služila kao uvertira u ratni raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), a ne u vreme kada su mnoge činjenice mogle biti proverene, mnogostruko je promašen posao. Danas se mogu kritički obraditi ocene i procene date ranijih godina i eventualno utvrditi nepobitne činjenice, čime je moguće doći do donje granice broja žrtava. Naravno, najveći broj rasprava o žrtvama rata ima na prvi pogled prepoznatljivu ideološko-propagandnu podlogu tako da ne zaslužuje nikakvu ozbiljniju analizu. Ulaženjem u tu zamku, diskusija o žrtvama rata se može lako pretvoriti u statistički ogled koji će rezultirati kontraefektom od željenog i u prvi plan dovesti pitanje ko, koliko i zašto laže, a ne pitanja stradanja i zločina. U tom smislu su jednako neprijatna preterivanja o broju žrtava - Srba, posebno u Jasenovcu, kao i minimiziranja tih istih brojeva. Kako ta preterivanja najčešće dolaze iz srpskih i hrvatskih nacionalističkih, a moglo bi se reći i ratno-huškačkih krugova, u ovom radu i nisu uzimana u obzir niti se razmatraju.

Rasprava o proceni broja žrtava Drugoga svetskog rata u Jugoslaviji se tretira sa tri aspekta:

- pregled i ocena (ozbiljnijih)³ postojećih procena,
- pregled i ocena popisa žrtava rata iz 1964. godine⁴ te
- procena donje granice broja žrtava.

2. Postojeće procene

Postojeće procene koje će se ovde obraditi su:

- procena objavljena u izveštaju Reparacione komisije pri Vladi Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ),⁵
- inostrane procene (Univerziteta u Princetonu i Frukmana)⁶ te
- procene Dragoljuba Tasića,⁷
- Ive Laha,⁸
- Dolfe Vogelnika,⁹

³ *Ozbiljnijih* u matematičko-statističkom smislu. Naime, samo radovi koji barataju sa procenama baziranim na demografskim ili drugima matematičko-statističkim analizama su uzeti u razmatranje. Niz tekstova, koji se pozivaju na istorijske dokaze, subjektivne procene i svedočanstava, nije uzeto u obzir.

⁴ Up. *Žrtve rata 1941-1945. godine. Rezultati popisa*, Beograd, 1966, i *Žrtve rata 1941-1945. godine. Rezultati popisa iz 1964. godine*, reprint, Beograd, 1992.

⁵ Up. *Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941-1945. godine*, Beograd, 1945, odnosno 1947.

⁶ Obe ove procene iz 1948. nisu dovoljno fundirane da bi bile svrstane u ozbiljne, ali se u relativno često citiraju, pa su zato i ovde navedene.

⁷ Up. Predgovor, u: *Popis stanovništva 1948. godine*, Beograd, 1949., odnosno *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15.3.1948. godine*, 1, Beograd, 1951.

⁸ Up. Metod izračunavanja budućeg stanovništva, *Statistička revija*, br. 1, Beograd, 1951 (up. i isti, Istinski demografski gubici Jugoslavije u Drugome svetskom ratu, na i.m., br. 2-3, Beograd, 1952).

⁹ Up. Demografski gubici Jugoslavije u Drugome svetskom ratu, na i.m., br. 2-3, Beograd, 1952.

- Bogoljuba Kočovića¹⁰ i
- Vladimira Žerjavića.¹¹

2.1. *Opšta ocena*

Među procenama žrtava rata koje se ovde citiraju postoje značajne razlike, iako su raspoloživa dokumentaciona građa i metodološki pristup u procenama približno jednaki. Ipak, jedina zvanična procena, procena Reparacione komisije FNRJ, rađena je na najoskudnijem materijalu, jer nije bilo podataka o broju stanovnika nakon Drugog svetskog rata, i sa najmanje raspoloživog vremena za ozbiljnije sistematizovanje građe i statističko-demografske obračune.

Većina procena je rađena na vrlo sličnom metodološkom pristupu, koji polazi od razlika u rezultatima popisa stanovništva 1931. i 1948. godine. Različiti autori su na različite načine svodili rezultate ta dva popisa na uporedive u pogledu obuhvaćene teritorije i, na različitim pretpostavkama o natalitetu, mortalitetu i migracijama, dolazali su do procene potencijalnog broja stanovnika 1948. godine. Konačno, različiti autori su različito procenjivali mogući pad nataliteta zbog rata i broj onih koji su napustili zemlju za vreme i neposredno nakon rata (up. tabelu 1).

Tabela 1.

¹⁰ Up. *Žrtve Drugoga svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985.

¹¹ Up. *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugome svjetskom ratu*, Zagreb, 1989.

Procene	Žrtve	Demografski gubitak
FNRJ – 1947.	1,709.000	N/A
Tasić – 1948.	1,400.000	2,428.000
Prinston – 1948.	N/A	1,200,000
Frukman – 1948.	1,500.000	N/A
Lah – 1951.	1,000.000	2,100.000
Vogelnik – 1952.	1,800.000	2,854.000
Kočović – 1985.	1,014.000	1,985.000
Žerjavić – 1989.	1,027.000	2,022.000
min	1,000.000	1,200.000
max	1,800.000	2,854.000
prosek	1,350.000	2,098.167
sd	315.347	500.897
prosek-2*	1,330.000	2,133.750
sd-2*	271.700	174.,883

* Bez minimuma i maksimuma.

2.2. Prve posleratne procene

Prva publikovana procena broja žrtava Drugoga svetskog rata u Jugoslaviji je data kao nalaz Reparacione komisije pri Vladi SFRJ i sa tom brojkom su operisali jugoslovenski zvaničnici, čime je ona dobila status *zvanične brojke*. Naime, broj od 1,7 milona žrtava Drugoga svetskog rata se pominje i u većini udžbenika koji uopšte i dodiruju tu temu. Pre svega zbog toga, a ne i zbog metodoloških postavki korišćenih za njeno izračunavanje, ona zasluđuje komentar.

Pre svega, procena Vlade FNRJ je urađena pre prvoga posleratnog popisa stanovništva, tako da je rađena na bazi procenjenih trendova u stanovništvu. Mana većine drugih pristupa je u udaljenosti popisnih godina od perioda za koji treba reći koliki je bio demografski gubitak, odnosno koliko bi bilo stanovništva da nije bilo rata. Nije bilo, u ovom slučaju, nikakvog koliko-toliko sigurnog podatka o veličini jugoslovenske populacije nakon rata.

Vladeta Vukčević, autor te računice, u svom tekstu objavljenom u inostranstvu,¹² daje još nekoliko zanimljivih detalja, počev od bizarne činjenice da je kao student matematike, zaposlen u Saveznom statističkom uredu u Beogradu, za tako težak zadatak dobio samo dve nedelje i uputstvo da "cifra mora biti značajna i naučno-statistički fundirana". Značajnije je, ipak, što iznosi da je broj stanovnika procenjivao poredeći statističke izvore susednih zemalja i rezultate nekih uzoračkih istraživanja, koja su mu bila dostupna te, 1947. godine. No, najznačajnije je to što navodi da je računao demografske gubitke,¹³ a da se to u konačnoj redakciji njegovog rukopisa pretvorilo u *žrtve*. Ako bi se to tvrđenje prihvatilo kao istinito, a na osnovu poređenja odnosa između demografskih i stvarnih gubitaka kod drugih autora, moglo bi se zaključiti da je V. Vučković mogao doći do procene između 800 i 950 hiljada žrtava rata. Kako on sam tvrdi da nije imao u vidu gubitke na

¹² Up. Prikaz knjige B. Kočovića, *Naša reč*, London, 1989 (inače, taj je časopis izlazio u Londonu do 1990. godine, a u okrilju saveza *Oslobođenje*, koji je delovao kao emigrantska organizacija republikanske i demokratske provijencije, te je, u ediciji *Naše delo*, koja je pokrenuta unutar *Oslobođenja*, izašlo i prvo izdanje Kočovićeve studije).

¹³ *Demografski gubici* obuhvataju ubijene i umrle u ratu, pad nataliteta zbog ratnih neprilika i emigraciju, odnosno migracioni saldo.

bosanskom i sremskom frontu te blajburške gubitke, a što je, po njemu, iznosilo oko 100 hiljada ljudskih života, ispada da bi njegova procena bila vrlo blizu mnogo kasnije rađenim procenama B. Kočovića i V. Žerjavića.

Procena metodoloških vrednosti i mana ovog rada se ne može uraditi s obzirom da u dokumentaciji nema originalnih spisa o tome kako je i šta rađeno, a i svedočenje autora ne sadrži dovoljno podataka, osim što njegove rezultate približiva vrednostima datim u Kočovićevoj studiji, studiji za koju on smatra da je izuzetno kvalitetno rađena.

Prva sledeća procena koje ćemo se ovde dotaći je objavljena u predgovoru *Konačnih rezultata popisa stanovništva... 1948. godine*, knjiga 1, a koju je izneo D. Tasić. Kako je reč o dobrom poznavacu demografije i stanovništva Jugoslavije te kako je procena rađena u vreme kada postoje podaci koji omogućavaju korektan metodološki postupak, taj rad svakako zaslužuje pažnju. D. Tasić, u odnosu na sve ostale studije, procenjuje veći procenat stvarnih u demografskim gubicima – 58 procenata. I. Lah, pak, daje samo demografske gubitke, a D. Vogelnic, odmah nakon njega, procenjuje i demografske i stvarne gubitke.

Poređenje navedenih procena smešta broj stvarnih žrtava u raspon od 600.000¹⁴ do 1,800.000, a demografske gubitke u raspon od 1,200.000 do 2.854.000. Ovolika razlika čudi i kada se zna da su svi autori bili u istoj ustanovi zaposleni - u Saveznom statističkom uredu, da su bili jako dobro obavlašteni o tome šta je i kako ko od njih radio pri proceni ratnih gubitaka te da su bili hijerarhijski tako raspoređeni da je najniži po rangu, V. Vučković, prvi objavio, a najviši,

¹⁴ Ako se pretpostavi da su bar polovina demografskih gubitaka stvarne žrtve.

direktor D. Vogelnic, poslednji objavio procenu. Poslednje tri su, pri tome, bazirane na istim podacima i istom metodološkom pristupu, tako da se nameće zaključak da su u različitim momentima, sa različitim političkim i *patriotskim* motivima prilagođavane pretpostavke o natalitetu, mortalitetu i migracijama.

2.3. Procene B. Kočovića i V. Žerjavića

Procene B. Kočovića i V. Žerjavića su daleko detaljnije, bolje argumentovane i kompletnije prikazane no procene četvorice istraživača zaposlenih u Saveznom statističkom uredu.

Razlike te dve procene su izrazito male i pre svega se razlikuju u nacionalnoj i regionalnoj strukturi, ali ne i u ukupnom broju žrtava. Kočovićeve procena od 1,014.000 i Žerjavićeve procena od 1,027.000 se razlikuju za samo 13 hiljada, a sasvim je izvesno da sam način na koji je to računato unosi daleko veću statističku grešku, pa se te procene lako mogu zaokružiti na milion žrtava rata. Slično se mogu posmatrati i procene demografskih gubitaka ta dva autora: B. Kočović – 1,985.000, a V. Žerjavić – 2,022.000, pa zaokružiti na dva miliona. Oba autora su saglasna, a slično je i u svim drugima dostupnim izvorima, da je najveće demografske gubitke imala Bosna i Hercegovina (BiH), zatim Hrvatska, pa Srbija i Crna Gora, a najmanje Slovenija i Makedonija. U BiH-u i Hrvatskoj, dakle na teritoriji tadašnje Nezavisne Države Hrvatske (NDH), procenjuje se da su bili najveći demografski gubici i najveći broj žrtava. U Srbiji je, pak, relativno veliki demografski gubitak pre svega zbog velikog gubitka Vojvodine, koju su dotle visoko zastupljeni Nemci skoro u potpunosti napustili.

Oko procene broja žrtava rata po narodnostima B. Kočović i V. Žerjavić se razlikuju pre svega u proceni broja žrtava Crnogoraca, Slovenaca i Muslimana (up. tabelu 2).

Tabela 2.

Žrtve rata	Kočović	Žerjavić	Poklapanje u %
Srbi	487.000	530.000	91,9
Crnogorci	50.000	20.000	40,0
Hrvati	207.000	192.000	92,8
Muslimani	86.000	103.000	83,5
Slovenaci	32.000	42.000	76,2
Makedonci	7.000	6.000	85,7

Prema ova dva autora, a u odnosu na očekivani broj stanovnika, najveći ratni gubitak su imali Srbi i Muslimani (skoro sedam procenta stanovništva je stradalo tokom rata). Hrvata je stradalo između pet i 5,5 procenata, Slovenaca nešto manje od tri, a Makedonaca manje od jednog procenta. U pogledu procenta stradalih Crnogoraca je najveća razlika, a prema B. Kočoviću ih je stradalo više od deset procenata.

Mora se dodati da su oba autora procenjivali i stradanja neslovenskih naroda u Jugoslaviji tokom Drugoga svetskog rata. Posebno su velika stradanja Jevreja (po B. Kočoviću 60.000 ili 77,9 procenata od svih Jevreja Jugoslavije) i Roma (27.000 ili 31,4 procenata).

2.4. Srbi kao žrtve

Svi raspoloživi podaci i istraživanja ukazuju da je i apsolutno i procentualno broj Srba koji su stradali u Drugome svetskom ratu izuzetno veliki. B. Kočović i V. Žerjavić porede broj stradalih Srba sa potencijalnim brojem Srba na teritoriji cele Jugoslavije u to vreme. No, kada se pogleda teritorijalni raspored žrtava rata, jasno je uočljiva koncentracija na prostor koji je obuhvatao NDH-a, posebno na prostore koji su bili sa većinskim srpskim stanovništvom. Dakle, ako se Srbi podele na dve grupe - Srbe koji su bili pod vlašću NDH-a i Srbe koji su se nalazili istočno od Drine - onda se procenti stradanja značajno menjaju: dok ih je relativno malo stradalo na prostoru centrale Srbije, gde ih je bilo najviše, u nekim delovima NDH-a su čitava srpska naselja bivala likvidirana. Prema B. Kočoviću 16,3 procenata Srba iz Hrvatske i 14,6 procenata Srba iz BiH-a je stradalo kao žrtve rata - a to znači odprilike svaki šesti.

Slično su procenjeni i demografski gubici Srba: na teritoriji NDH-a preko 380 hiljada, odnosno više no na teritoriji Srbije.¹⁵

3. Popis žrtava rata iz 1964. godine

3.1. Metodološke osnove i manjkavosti popisa

Popis žrtava rata je izvršen novembra 1964. godine, dakle skoro dvadeset godina nakon što je rat završen. Pripreme za taj popis su započele sedam godina ranije, a motivisane su idejama o podnošenju odštetnog zahteva Saveznoj Republici Nemačkoj. Prvobitna odluka da nosilac rada na popisu bude Savez boraca je izmenjena nakon probnog

¹⁵ Up. i M. Kovačević, *Srbi kao žrtve rata u Drugome svetskom ratu*, Beograd, 1992.

popisa iz juna 1963. godine. Odlukom Saveznog izvršnog veća (SIV) od 10. juna 1964. formirana je Savezna komisija za popis žrtava rata koja je, u saradnji sa statističkim organima, izradila metodologiju i organizovala prikupljanje podataka. Komisije su formirane na svim nivoima, od Savezne, preko republičkih, do sreskih i opštinskih. U komisijama su bili zastupljeni predstavnici društveno-političke zajednice, boračkih organizacija, Jugoslovenske narodne armije i statističkih ureda.

Uz manjkavosti, koje su se mogle očekivati zbog *greške pamćenja*,¹⁶ sastav komisija unosi elemente za sumnju u pristrasnost popisa. Naime, lako se uviđa da su mnogo detaljnije popisane nevine žrtve civilnog stanovništva i žrtve koje su bile na pobjedničkoj strani ili potpuno neutralne nego žrtve lokalnog stanovništva koje je bilo povezano ili regrutovano u sastav četničkih, domobranskih, ustaških i drugih formacija koje su partizanski pokret i nove jugoslovenske vlasti tretirale kao kvislinge i smatrale svojim protivnicima.

Ipak, taj popis daje spisak *nespornih žrtava rata*, ali nikako se ne može smatrati konačnim. Ukupnom broju popisanih žrtava treba dodati *ideološki nepodobne žrtve* i žrtve o

¹⁶ *Memory effect*, odnosno uticaj *greške pamćenja ili zaborava* nije kod nas posebno proučavan, ali se zna kako on mora da postoji nakon izvesnog perioda, pa čak i kod najupečljivijih događaja. S druge strane, ne može se zanemariti ni *efekat pogibeljomanije*, kako je, prema Desimiru Tošiću, slikar Mića Popović nazvao strast da se prilikom prepričavanja kod nas uvećavaju žrtve. Ipak, ako postoji, ukupno dejstvo ta dva efekta bi morao biti negativan, tj najverovatnije postoji deo *zaboravljenih žrtava*.

kojima nije imao ko da da podatke,¹⁷ a uzeti u obzir i *efekat zaborava*.

Metodologijom popisa je bilo predviđeno da se prikupe podaci o žrtvama rata i fašističkog terora, i to:

- o deportovanim, interniranim, odvedenim na prinudni rad, zarobljenim i zatvorenim, bez obzira da li su nestali, poginuli, ubijeni i umrli ili, čak, preživeli teror,
- o poginulim pripadnicima Jugoslovenske vojske u vremenu od 16. aprila do 7. juna 1941. godine,
- o poginulim pripadnicima Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije te savezničkih vojnih formacija do 15. maja 1945. godine, odnosno umrlim od posledica ranjavanja do 15. maja 1946. godine,
- o poginulim civilima prilikom bombardovanja u periodu od 6. aprila 1941. do 15. maja 1945. godine te
- o ubijenim civilima pod udarom direktnog terora neprijatelja i njegovih saradnika u periodu od 6. aprila 1941. do 15. maja 1945. godine.

I iz formulacije zadatka popisnih komisija se moglo zaključiti da popis neće biti potpun, jer nije ni predviđeno prikupljanje podataka o žrtvama koje nisu nastale od direktnog terora *neprijatelja i njegovih saradnika* ili o žrtvama koje su nastale u oružanim formacijama *neprijatelja i njegovih saradnika*.

¹⁷ U nekim slučajevima je stradalo čitavo okruženje, tako da nije preživeo niko ko bi mogao dati informaciju o tome. To je posebno uočljivo u slučaju Jevreja i Roma, a ponekad i nekih gradskih familija. Konačno, i zbog visoke stope migracije odmah nakon rata, u nekim sredinama nije bilo moguće naći svedoke ratnih stradanja.

Neposredno nakon popisivanja je rađena terenska provera obuhvata. Najdetaljnije je proverano u Hrvatskoj, gde je ustanovljeno da je neobuhvat varirao od dva do 12 procenata: u Splitu (dva), Zadru (četiri), Rijeci (pet), Karlovcu (šest) i Osjeku (12 procenata). U Banjoj Luci je utvrđeno čak 28 procenata neobuhvaćenih domaćinstava, dok su u Makedoniji i Srbiji pravljene naknadne dopune žrtava.

Ipak, sve republičke komisije, osim makedonske, ocenile su popis uspešnim. On je obrađen u Saveznom zavodu za statistiku, a čitava dokumentaciona građa je smeštena u 2800 sanduka u Arhiv Jugoslavije u Beogradu.

Savezna popisna komisija je u predgovoru svog izveštaja, koji je štampan 1966. i označen sa oznakom *za internu upotrebu*, dala i svoju procenu demografskih gubitaka i broja žrtava, a kako bi mogla da proceni obuhvat popisa. Procena broja stanovnika za 1948. godinu, a na osnovu demografskog modela koji je uradio Dušan Breznik i stvarnih podataka za tu godinu, iznosi 2,056.510, što bi predstavljalo ocenu demografskih gubitaka. Komisija je smatrala da je oko 500.000 Nemaca te 100.000 Italijana i ostalih napustilo Jugoslaviju u toku i odmah nakon rata. Tako se dolazi do manjka od 1,456.000 stanovnika, koji treba, dalje, umanjiti za efekte povećane smrtnosti i smanjene stope rađanje za vreme rata, tako da je Savezna popisna komisija zaključila da je popisom obuhvaćeno između 56 i 59 procenata stvarnih žrtava rata. Ta računica nema metodoloških propusta i dovodi do zaključka da je broj stvarnih žrtava mogao biti oko 1,1 milion, što je bilo u suprotnosti sa rasprotranjenim verovanjem da je u Jugoslaviji stradalo 1,7 miliona ljudi.

Rezultati popisa, iako obrađeni, a sa naznakom *za internu upotrebu*, tretirani su tako kao državna tajna. Osim malog

broja po spisku podeljenih izveštaja, preostali deo tiraža je posebno čuvan, a potom uništen početkom osamdesetih godina. SIV je skinuo embargo sa tih podataka krajem osamdesetih godina, pa je Savezni zavod za statistiku izvršio ponovni unos i ponovnu obradu svih podataka te sačinio bazu podataka o popisanim žrtvama rata. Štampan je spisak svih skoro 600.000 popisanih žrtava, kao i posebne knjige žrtava rata u NDH-a i žrtava rata - Jevreja, ali u tiražu od svega desetak primeraka. Ograničen tiraž publikovanog spiska i psihoza koju je doneo ratni raspad SFRJ-a su ponovo tu građu prebacili u tretman poverljivog materijala, iako formalna odluka o tome nije doneta.¹⁸

3.2. Rezultati popisa žrtava rata

Konačni rezultati popisa su u sumarnom pregledu popisanih žrtava rata: 597.323 nestalih, poginulih, ubijenih i umrlih te 509.846 preživelih žrtava rata. Po republikama taj odnos je sledeći:

Tabela 3.

Republika	Nisu preživeli	Preživeli
BiH	153.449	41.080
Crna Gora	14.423	11.450
Hrvatska	185.685	103.377
Makedonija	18.745	29.816
Slovenija	41.597	104.008
Srbija		

¹⁸ Svega desetak primeraka kompleta knjiga sa spiskom žrtava rata su podeljeni i nisu na raspolaganju ni u bibliotekama niti se mogu kupiti, a baza podataka nije data u javnu upotrebu.

U ovom trenutku, pak, mnogo je veći interes za nacionalnu no za regionalnu distribuciju žrtava rata:¹⁹

Tabela 4.

	Ukupno	BiH	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija
Srbi	58,0	72,3	3,4	50,2	6,9	0,6	80,5
Hrvati	13,9	4,1	1,3	37,4	0,2	0,8	1,6
Slovenci	7,0	0,1	0,3	0,5	0,2	97,9	0,4
Makedonci	1,1	0,0	0,1	0,0	33,0	0,0	0,2
Crnogorci	3,1	0,2	89,3	0,1	0,6	0,1	1,7
Muslimani	5,4	16,7	4,6	0,0	0,2	0,0	1,2
Jevreji	7,5	6,0	0,1	5,8	50,4	0,1	8,9
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

4. Statističke granice broja žrtava

Prema raspoloživoj statističkoj građi nije moguće dati dovoljno pouzdanu procenu o broju žrtava Drugoga svetskog rat na prostorima prethodne Jugoslavije, i to zbog sledećih razloga:

- predratni popis stanovništva je bio deset godina pre, a posleratni tri godine nakon rata,

¹⁹ U tabeli 4. su date samo nacije koje su u ukupnim gubicima imale više od jednoga procenta, a preostale se nalaze u razlici zbira sedam navedenih nacionalnosti i brojke 100.

- nema pouzdanih ratnih evidencija o stradanju civilnog stanovništva (iz četničkih, nemačkih, partizanskih, ustaških i sl. izvora),
- popis žrtava rata je obavljen kasno (dvadeset godina nakon rata) i nikada nije stavljen na uvid javnosti kako bi se dopunio spisak stradalih dok je još bilo relativno mnogo svedoka,
- izvršena je delimična korekcija granica, tako da se pred-ratna i poratna Jugoslavija razlikuju za 8262 km², jer su prethodnoj Jugoslaviji pripojene teritorije Istre, Slovenačkog primorja, Zadra sa ostrvima (po *Ugovoru o miru sa Italijom* od 15. septembra 1947. godine) i *Zone B*, odnosno srezovi Buje i Kopar (po *Londonskom sporazumu* od 5. oktobra 1954. godine),
- nakon Drugoga svetskog rata je izvršena potpuno nova teritorijalna segmentacija, tako da podaci iz popisa stanovništva 1948, kao i 1953. godine, sa novo uspostavljenim republikama i, unutar njih, srezovima, nisu direktno uporedivi sa podacima popisa stanovništva iz 1931. godine, rađenog po banovinama Kraljevine Jugoslavije, te
- za vreme i neposredno nakon rata javlja se masovno iseljavanje Mađara, Nemaca i Italijana, s jedne, te *ideoloških protivnika* novog režima, s druge strane.

Svi ti razlozi unose u obračune o demografskim i stvarnim gubicima veliki stepen nesigurnosti, koji se povećava što se traže detaljniji odgovori po teritorijalnim klasifikacijama ili kategorijama žrtava. Međutim, prvu donju granicu postavlja izvršeni popis žrtava rata iz 1964. kojim je konstatovano skoro 600.000 žrtava, iako njime, najverovatnije, nisu obuhvaćene (ili sa samo malim delom obuhvata) *ideo-*

loški nepodobne žrtve,²⁰ kao i one o kojima nije imao ko dati podatke, uz slučajno propuštena poneka imena žrtava. Žrtve nastale *na drugoj strani* - u četničkim, domobranskim, ustaškim i sličnim formacijam ili streljane od strane ili po naređenju partizanskih vlasti - nisu ni popisivane. Uz to, Jevreji su stradali u ogromnom procentu, a ipak za dobar deo žrtava među Jevrejima nije bilo preživelih članova porodice da daju podatak. Slično je bilo i sa Romima, kao i u slučajevima nekih manjih izolovanih grupa bilo koje nacionalnosti. Konačno, talas migracije nakon rata je mnoge svedoke prebacio na potpuno drugi kraj zemlje. Stoga se može reći da popis daje donju granicu broja žrtava, koja je, sasvim izvesno, značajno premašena.

²⁰ U već spomenutim metodološkim postavkama popisa žrtava rata iz 1964. se naglašava koje su se kategorije stradalih popisivale, pa se deo žrtava, stanovništva koji nije bio predviđen da bude popisivan, može smatrati *ideološki nepodnim žrtvama*.

Tabela 5.

	Popis 1964.	Najma- nje ne- evidenti- ranih	Najviše neevi- dentira- ranih	Mini- mum (zaokru- ženo)	Maksi- mum (zaokru- ženo)
Srbi i Crnogorci	365.016	100.000	230.000	460.000	590.000
Hrvati	83.251	110.000	190.000	190.000	270.000
Muslimani	32.300	40.000	60.000	70.000	95.000
Slovenci	42.027	1.000	8.000	43.000	50.000
Makedonci	6.724	300	3.000	7.000	10.000
Jevreji	45.000	15.000	20.000	60.000	70.000
Romi/ Cigani	10.000	10.000	25.000	20.000	35.000
Mađari	2.690	2.000	5.000	5.000	8.000
Albanci	3.241	1.500	6.000	5.000	9.000
Nemci	-	20.000	30.000	20.000	30.000
Ostali	9.996	6.000	13.000	16.000	23.000
Ukupno	597.323			896.000	1,210.000

Grubim proračunom na bazi popisa žrtava rata, popisne građe 1931, 1948 i 1953. godine, evidencija vitalne statistike te pretpostavki o migracijama i delu populacije direktno angažovane protivu partizanskog pokreta dobija se orijentaciona slika o stvarnom broju žrtava rata. Cifra između 890.000 i 1,200.000 je saglasna sa procenama B. Kočovića i V. Žerjavića koje upadaju u taj interval. I u izveštaju Saveznog zavoda za statistiku se pominje procena

da je popis žrtava rata iz 1964. obuhvatio 56 do 58 procenata ukupnog broja žrtava, tako da bi se i ta procena uklapala u ovde izračunati interval. Konačno, Savezna popisna komisija je u svom izveštaju naglasila kako smatra da je popisom 1964. obuhvaćeno 60 do 65 procenata žrtava predviđenih metodologijom da budu popisane. Dakle ta procena smatra da je bilo oko nešto više od 800.000 žrtava koje su nameravane da se evidentiraju. Kako metodologijom nije ni trebalo evidentirati žrtve *suprotne strane*, može se smatrati da ta cifra ulazi u izračunati interval.

Naravno, nije teško pronaći niz proračuna, pogotovu u pročetničkoj i proustaškoj emigrantskoj štampi, ili izrečenih sudova na bazi izjava svedoka o mnogo većem broju, a kadkad i mnogo manjem broju žrtava. Emotivna ili ispolitizirana preterivanja se mogu očekivati, a pogotovu je to bilo moguće u prvima posleratnim godima. No vreme je pokazalo da su žrtve morale bite evidentirane, kao i krivci za njihovu smrt, u što je moguće većem broju. Prvi su morali biti identifikovani, a drugi, ako ne kažnjeni, onda bar identifikovani. Da je to urađeno na vreme jedna velika nesreća ne bi mogla da se koristi kao instrument za pripremu i sprovođenje nove, slične nesereće, ali sa obrnutim predznakom u nacionalnoj strukturi stradalih.

Sažetak

Jugoslavija je bila među nekoliko zemalja najvećih stradalnika rata, ratnih razaranja i genocida. Zato čudi relativno nemaran odnos prema žrtavama rata, za koji bi se mogli iznaći politički motivi, ali ne i opravdanja. A sada je zasigrno kasno da se otvore rasprave i potraže načini da se poimenično popišu sve žrtave i tako dođe do brojke koja neće i ne može biti predmet političkih manipulacija i nacionalističkih euforija.

S druge strane, među dosadašnjim procenama žrtava rata postoje značajne razlike, iako su raspoloživa dokumentaciona građa i metodološki pristup približno jednaki. Različiti autori su na različite načine svodili rezultate poslednjeg predratnog i prvoga posleratnog popisa stanovništva na uporedive u pogledu obuhvaćene teritorije i na različitim pretpostavkama o natalitetu, mortalitetu i migracijama su dolazali do procena mogućeg broja stanovnika 1948. godine. Konačno, oni su različito procenjivali i mogući pad nataliteta zbog rata i broj onih koji su napustili zemlju za vreme i neposredno nakon rata.

U radu je urađeno ono što je bilo moguće: kritički su obrađene procene i ocene date ranijih godina, kao i popis žrtava rata koji urađen 1964. i koji je nekompletan. Na osnovu toga je utvrđen deo nepobitnih činjenica i data procena donje granice broja žrtava. Istovremeno je pokušano i da se oceni gorna granice te brojke.

Zusammenfassung

Jugoslawien gehört zu den Ländern, das durch den Krieg, Kriegszerstörungen und Genozid am meisten gelitten hat. Deshalb wundert fast fahrläßige Beziehungen zu den Kriegsoptionen, wofür die politische Motive aber keine Rechtfertigungen zu finden sind. Derzeit ist es jedenfalls zu spät, die Verhandlungen einzuleiten und die Kriegsoptionen mit Namensnennung zu verzeichnen, damit die richtigen Zahlen gefunden werden, die kein Gegenstand der politischen Manipulationen und der nazionalistischen Euphorie sein dürfen

Es bestehen andererseits in der Beurteilung der Kriegsoptionen, die in der Arbeit zitiert werden, bedeutende Differenzen, obwohl die verfügbaren Unterlagen und der methodologische Zutritt ungefähr gleich sind. Die verschiedenen Autoren haben auf verschiedene Weise die Ergebnisse der letzten Vorkriegs und der ersten Nachkriegs Einwohnerzählung angeführt auf die vergleichbare hinsichtlich des Territoriums und auf verschiedene Vorstellungen hinsichtlich Natalität, Mortalität und Migrationen und sind zur potentiellen Zahl über Einwohnerzahl im 1948 Jahr gekommen. Schließlich, verschiedene Autoren haben verschieden den möglichen Natalitätsfall wegen des Krieges und wegen derjenigen, die das Land während des Krieges und unmittelbar nach dem Krieg, verlassen haben, geschätzt.

In dieser Arbeit wurde das gemacht was möglich war: es wurden die Schätzungen und Beurteilungen der früheren Jahre, sowie die Zählung der Kriegsoffer aufgestellt im 1964, die unvollständig ist, bearbeitet. Aufgrund dessen wurde ein Teil der unstreitbaren Tatsache festgestellt und die untere Grenze der Kriegsoffer gegeben. Es wurde gleichzeitig versucht die obere Grenze dieser Zahl festzustellen.